

Церашкова К.С.

МАТЭРЫЯЛЫ ПАЗЯМЕЛЬНЫХ ПЕРАПІСАЎ ЯК КРЫНІЦА ПА ВЫВУЧЭННІ ГІСТОРЫІ МЯШЧАНСКАГА ЗЕМЛЕЎЛАДАННЯ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ Ў ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XIX – ПАЧАТКУ XX ст.

Адной з ключавых праблем унутранай палітыкі Расійскай імперыі з’яўлялася аграрнае пытанне, у сувязі з чым вялікая ўвага надавалася збору дадзеных аб землеўладанні. Для вывучэння мяшчанскага землеўладання, якое па сутнасці з’яўлялася адной з форм непрывілеяванага прыватнага землеўладання, значную цікавасць уяўляюць апублікаваныя Цэнтральным статыстычным камітэтам МУС афіцыйныя дадзеныя па беларуска-літоўскіх губернях Расійскай імперыі. Звесткі аб землеўладанні, сабраныя і апублікаваныя Цэнтральным статыстычным камітэтам, з’яўляюцца найбольш масавымі па сваім складзе, сацыяльным і тэрытарыяльным ахопе крыніцамі па вывучэнні землеўладання ў акрэслены перыяд. Сярод мерапрыемстваў, праведзеных Цэнтральным статыстычным камітэтам, асаблівае месца займаюць перапісы пазямельнай уласнасці Еўрапейскай Расіі, якія згодна з першапачатковым планам прадугледжвалася праводзіць з перыядычнасцю да 10 гадоў, разам з тым на практыцы было рэалізавана ўсяго тры перапісы – у 1877, 1887 і 1905 гг. [9, с. 28]. Публікацыі матэрыялаў пазямельных перапісаў з’яўляюцца найбольш значнымі выданнямі Цэнтральнага статыстычнага камітэту па статыстыцы землеўладання.

Пры распрацоўцы матэрыялаў першага пазямельнага перапісу старшынёй статыстычнага савета П.П.Сямёнавым (у далейшым – П.П.Сямёнавым-Цян-Шанскім) прымянялася схема шырокамаштабнага і дэталёвага эканамічнага раяніравання Еўрапейскай Расіі, згодна з якім 49 губерняў былі зведзены ў 12 асобных груп [19, с. 15]. Выпуск V “Губернии литовской и белорусской групп” выдання “Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России” складзены на аснове дадзеных першага ў Расійскай імперыі пазямельнага перапісу 1877 г. і ўключае звесткі аб сямі заходніх губерняў, а менавіта: Віленскай, Ковенскай, Гродзенскай, Мінскай, Віцебскай, Магілёўскай, Смаленскай [18]. Для аналізу мяшчанскага землеўладання важную ролю маюць дадзеныя па кожнай губерні табліц I “Общее количество поземельной собственности с разделением по главным ея категориям (в десятинах)”, III “Земли в частной собственности дворян, купечества, мещан и крестьян, по размерам владений (в десятинах)”.

Матэрыялы другога пазямельнага перапісу Расійскай імперыі, выкарыстаныя пры вывучэнні мяшчанскага землеўладання беларуска-літоўскіх губерняў Расійскай імперыі, апублікаваны ў выпусках IV, V, XVII, XI, XXII, XXIII выдання “Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 года” [1–6]. Дазеныя па мяшчанскім землеўладанні размешчаны ў параўнальнай табліцы II “Процентное отношение числа владений и количества земли по главным сословиям частных владельцев в 1877 и 1887 годах”, табліцах за 1887 г. па губернях II “Поземельная собственность по главным категориям владений (в десятинах)”, III “Земли частных владельцев по сословиям”. Матэрыялы дадзенага перапісу выкарыстоўваліся ў выданні “Население и землевладение России по губерниям и сравнительные данные по некоторым Европейским государствам” [8].

Апрацаваныя і згрупіраваныя ў табліцы па асобных губернях Расійскай імперыі матэрыялы трэцяга пазямельнага перапісу апублікаваны ў спецыяльнай серыі “Статистика землевладения 1905 г.”, у тым ліку па беларуска-літоўскіх губернях – выпускі XI, XIII, XIX, XXVII, XXIX, XXXIV [11–16]. Пры вывучэнні мяшчанскага землеўладання цікавасць уяўляюць табліцы II “Частная земельная собственность по главным ея категориям в 1905 и 1877 годах (в десятинах)”, III “Частная земельная

собственность в 1905 году по размерам владений (в десятинах)”, V “Земли крестьян и мещан в 1905 году (в десятинах)”, а таксама табліцы ў тэксце важнейшых высноў па кожнай губерні. Акрамя таго, абагуленыя дадзеныя па Расійскай імперыі прадстаўлены ў выданні “Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России”, у якім сярод іншых прадстаўлены Паўночна-заходні раён у складзе Віленскай, Ковенскай, Гродзенскай, Мінскай, Віцебскай, Магілёўскай губерняў, а таксама ў іншых публікацыях матэрыялаў пазямельнага перапісу 1905 г. [7; 17].

Матэрыялы пазямельных перапісаў характарызуюцца высокім інфарматыўным патэнцыялам і выступаюць у якасці асноўных статыстычных крыніц па вывучэнні мяшчанскага землеўладання на тэрыторыі беларуска-літоўскіх губерняў Расійскай імперыі ў другой палове XIX – пачатку XX ст. На аснове матэрыялаў дадзеных перапісаў, зведзеных ў адпаведныя табліцы, магчыма падлічыць такія паказчыкі, як колькасць мяшчан-землеўладальнікаў, агульная колькасць зямлі і колькасць ворыўнай зямлі ў дзесяцінах; размеркаванне зямлі ў дзесяцінах па размерах ўладанняў, а таксама па колькасці мяшчан-землеўладальнікаў; зямельная ўласнасць мяшчанскіх таварыстваў з размеркаваннем па колькасці ўладанняў, зямельных надзелаў, сярэдніх памераў зямельных надзелаў па кожным з паветаў і па губерні ў цэлым. Адною з каштоўнейшых асаблівасцяў гэтых статыстычных крыніц з’яўляецца магчымасць вывучэння мяшчанскага землеўладання ў акрэслены перыяд па ўсіх беларуска-літоўскіх губернях у дынаміцы.

Ступень дакладнасці і верагоднасці дадзеных пазямельных перапісаў у значнай меры вызначаны метадам іх збору і крыніцамі паходжання. Пры правядзенні пазямельных перапісаў Расійскай імперыі 1877 г. і 1887 г. выкарыстоўваўся так званы анкетны (карэспандэнцкі) метада, пры якім пры запаўненні апытальных лістоў інфармацыя прадстаўлялася самімі землеўладальнікамі, а таксама валаснымі праўленнямі [9, с. 28–29]. Такім чынам, матэрыялы першага і другога перапісаў ўяўляюць сабой апрацаваныя зводкі дадзеных, сабраных Цэнтральным статыстычным камітэтам, шляхам рассылкі апытальных фармуляраў прыватным землеўладальнікам і валасным праўленням. Пасля праверкі атрыманых звестак у губернскіх статыстычных камітэтах дадзеныя былі распрацаваны і зведзены ў адпаведныя табліцы асобна па кожнай губерні, па групах губерняў і па ўсіх губернях Расійскай імперыі, якія былі ахоплены дадзенымі перапісамі. Трэба падкрэсліць, што анкетны метада, выкарыстаны пры зборы дадзеных першага і другога пазямельных перапісаў, адрозніваецца значна меншай ступенню верагоднасці і дакладнасці інфармацыі ў параўнанні з экспедыцыйным метадам, пры якім спецыяльна падрыхтаваныя асобы ажыццяўлялі збор і праверку дадзеных на месцы.

Асаблівасцю правядзення пазямельнага перапісу 1905 г. з’яўляецца фактычны адыход ад анкетнага метаду збору дадзеных. У сувязі з тым, што спосаб збору дадзеных пакідаўся на выбар губернатараў, на практыцы прывяло да таго, што матэрыялы аб землеўладанні, прадстаўленыя ў Цэнтральны статыстычны камітэт, складаліся на аснове акладных кніг і іншай дакументацыі аб землеўладанні. На аснове атрыманых дадзеных былі выдадзены пагубернскія зводкі і агульная зводка па ўсіх губернях, у якіх быў праведзены перапіс. Неабходна адзначыць, што ў Цэнтральным статыстычным камітэце звярталі ўвагу на недахопы ў правядзенні перапісу, пры апрацоўцы дадзеных некаторыя матэрыялы нават накіроўваліся на месцы на дапрацоўку [17, с. 2–3]. Разам з тым, вынікі даследавання землеўладання ў цэлым прызнаваліся Цэнтральным статыстычным камітэтам задавальняючымі.

Пры выкарыстанні матэрыялаў пазямельных перапісаў як асноўных статыстычных крыніц па вывучэнні мяшчанскага землеўладання ў другой палове XIX – пачатку XX ст. узнікае неабходнасць вызначэння аднастайнасці і магчымасці

суаднясення дадзеных за розныя гады. Вызначэнне памераў і дынамікі развіцця мяшчанскага землеўладання па матэрыялах пазямельных перапісаў звязана з аднаго боку з аднароднасцю тых паказчыкаў, якія вызначаны ў праграме, а з іншага боку – з вызначэннем крытэрыяў ўдзельных зямель, якія былі ахоплены перапісамі.

Па-першае, мэтай правядзення трэцяга пазямельнага перапісу 1905 г. з’яўлялася ў тым ліку выяўленне змяненняў у землеўладанні ў параўнанні з дадзенымі за 1877 г., у сувязі з чым яго праграма паўтарала праграму першага пазямельнага перапісу 1877 г. Другі пазямельны перапіс, праведзены ў 1887 г. характарызаваўся меншай ступенню арганізаванасці і скарачаным планам правядзення, а распрацоўка матэрыяла абмяжоўвалася больш вузкім колам пытанняў. Па-другое, пазямельны перапіс 1877 г. ахопліваў як “удобные”, так і “неудобные” землі, аднак пры далейшай апрацоўцы дадзеных у разлік прымаліся звесткі ў асноўным па першай катэгорыі; пазямельны перапіс 1905 г. праводзіўся па падобным прынцыпе і закрануў толькі “удобные” землі. У адрозненні ад перапісаў 1877 і 1905 гг. другі пазямельны перапіс 1887 г. уключыў усе катэгорыі зямель [19, с. 31–32]. Такім чынам, дадзеныя перапісаў 1877 і 1905 гг. суадносныя па сваіх паказчыках, што прадстаўляе шырокія магчымасці для вывучэння мяшчанскага землеўладання.

Матэрыялы пазямельных перапісаў з’яўляюцца адной з найважнейшых статыстычных крыніц па вывучэнні мяшчанскага землеўладання на тэрыторыі беларуска-літоўскіх губерняў Расійскай імперыі ў другой палове XIX – пачатку XX ст. Тэрытарыяльны ахоп, адначасовасць правядзення перапісу па розных губернях, інфарматыўнасць дадзеных, суадносная па сваім характары інфармацыя перапісаў 1877 г. і 1905 г. прадстаўляюць магчымасць вызначыць структуру і дынаміку мяшчанскага землеўладання ў акрэсленых губернях. Неабходна адзначаць таксама, што ў сувязі з нязначным месцам у структуры землеўладання такой сацыяльнай катэгорыі як мяшчане, даследаванню мяшчанскага землеўладання ў цэлым не надавалася значнай увагі ў Расійскай імперыі, што надае матэрыялам перапісаў у кантэксце вывучаемага пытання сапраўды ўнікальны характар.

1. Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 года. Выпуск IV: Виленская губерния / Центральный статистический комитет МВД. – СПб.: Типография П.И.Бабкина, 1897. – 15 с.
2. Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 года. Выпуск V: Витебская губерния / Центральный статистический комитет МВД. – СПб.: Типография П.И.Бабкина, 1898. – 11, 19 с.
3. Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 года. Выпуск XI: Гродненская губерния / Центральный статистический комитет МВД. – СПб.: Типография П.И.Бабкина, 1896. – 15, 19 с.
4. Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 года. Выпуск XVII: Ковенская губерния / Центральный статистический комитет МВД. – СПб.: Типография П.И.Бабкина, 1896. – 17, 15 с.
5. Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 года. Выпуск XXII: Минская губерния / Центральный статистический комитет МВД. – СПб.: Типография П.И.Бабкина, 1896. – 15, 19 с.
6. Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 года. Выпуск XXIII: Могилевская губерния / Центральный статистический комитет МВД. – СПб.: Типография П.И.Бабкина, 1893. – 15, 19 с.
7. Землевладение в 50 губерниях Европейской России за 1905 г.: Статистический справочник. Дополнение к I выпуску. – СПб.: типография “Т-ва Худож. Печати”, 1907. – 16 с.
8. Население и землевладение России по губерниям и сравнительные данные по некоторым Европейским государствам: Статистический справочник. Выпуск I. – СПб.: Типография Н.П.Собко, 1906. – 64 с.
9. Святловский, В.В. Мобилизация земельной собственности в России (1861 – 1908 гг.) / В.В.Святловский. – СПб.: Типография Акционерного о-ва тип. дела, 1911. – 150 с.
10. Статистика землевладения Европейской России по уездам / Г.Логанов. – СПб.: Типография Министерства внутренних дел, 1906. – 154 с.
11. Статистика землевладения 1905 г. Выпуск XI: Гродненская губерния / Центральный статистический комитет МВД. – 47 с.

12. Статистика землевладения 1905 г. Выпуск XIII: Могилевская губерния / Центральный статистический комитет МВД. – СПб.: Центральная типография М.Я.Минкова, 1906. – 51 с.
13. Статистика землевладения 1905 г. Выпуск XIX: Минская губерния / Центральный статистический комитет МВД. – СПб.: Центральная типография М.Я.Минкова, 1906. – 47 с.
14. Статистика землевладения 1905 г. Выпуск XXVII: Витебская губерния / Центральный статистический комитет МВД. – СПб.: Центральная типография М.Я.Минкова, 1907. – 57 с.
15. Статистика землевладения 1905 г. Выпуск XXIX: Ковенская губерния / Центральный статистический комитет МВД. – СПб.: Центральная типография М.Я.Минкова, 1906. – 47 с.
16. Статистика землевладения 1905 г. Выпуск XXXIV: Виленская губерния / Центральный статистический комитет МВД. – СПб.: Центральная типография М.Я.Минкова, 1906. – 47 с.
17. Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России / Центральный статистический комитет МВД. – СПб.: Центральная Типо-Литография М.Я.Минкова, 1907 г. – 199 с.
18. Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России. Выпуск V. Губернии литовской и белорусской групп. – СПб: Типография МВД, 1882. – 208 с.
19. Тарасюк, Д.А. “Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России” как исторический источник: автореф ... канд.ист.наук: 07.00.09 / Д.А.Тарасюк; Исторический факультет МГУ им. М.В.Ломоносова. – Москва, 1973. – 37 с.